

І. М. Ключнєва

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ЛУГАНЩИНІ 20—30 рр. ХХ ст.

Стаття присвячена діяльності луганського археолога, краєзнавця, педагога, художника С.О. Локтюшева. Окреслений його внесок у розвиток археології і краєзнавства регіону.

Ключеві слова: історія археології, персоналістика, С.О. Локтюшев, краєзнавство.

Археологічні дослідження на Луганщині у 20—30 рр. ХХ ст. пов'язані лише з одним ім'ям — Сергія Олександровича Локтюшева (1879—1943 рр.). Він був фундатором краєзнавчих і археологічних досліджень у регіоні. Його внесок у розвиток краєзнавства, археологічні дослідження отримав висвітлення тільки в останні роки — за часів незалежної України [Павлова, 1993, с. 11—27; Ключнєва, 1999, с. 16—21; 2008, с. 93—97; 2009, с. 24; 2010, с. 86—89]. Трапилося так, що більша частина археологічних досліджень, які проводилися С.О. Локтюшевим у 20—30 рр. ХХ ст. на території сучасної Луганської області випали з наукового обігу. Це було пов'язано з трагічною долею вченого і значними втратами культурних цінностей держави у роки Другої світової війни.

У зрілому віці, коли йому виповнилось 32 роки, С.О. Локтюшев вирішує круто змінити своє життя і приймає рішення — захоплення давньою історією зробити своєю головною справою. У серпні 1910 р. він вступив до Московського Імператорського Археологічного Інституту ім. імператора Миколи II, який успішно закінчив у 1915 р. отримавши звання «вченого археолога» і був зарахований дійсним членом інституту [Ключнєва, 2009, с. 12—13].

Перші самостійні дослідження проводить влітку 1912 р. в Рязанській губернії — в місцях,

звідки був родом, на підставі дозволу Рязанської Вченої Архівної комісії і Рязанського губернатора. Підсумком польових робіт стала перша наукова праця «Об исследовании кургана-бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года» [Локтюшев, 1913, с. 39—40].

Археологічні дослідження захопили вченого початківця. У 1915—1916 рр. він працює в Майкопі на Кубані, де обробляє археологічний матеріал, який зберігався в історичному відділі Майкопського музею шанувальників природи. Проводить розкопки Махашевського кургану. Аналізуючи знайдені матеріали, Локтюшев веде активне листування зі співробітником Московського історичного музею В.О. Городцовим. На початку 1917 р. він досліджував пам'ятки, випадково відкриті при виконанні господарчих робіт біля станції Хапри Катеринівської залізниці Донської області (зараз Ростовська обл., Росія).

Археологічні дослідження С.О. Локтюшева на Луганщині почалися в тому ж 1917 р. та припали на початок буремних революційних подій. Та ніщо не може змусити звернути з обраного шляху, перешкодити займатися улюбленою справою. У власній автобіографії він пише, що з дозволу місцевої влади проводив археологічні дослідження у Словоносербському повіті Катеринославської губернії. У 1918 р. ним було проведено дослідження двох курганів в околиці м. Словоносербська з дозволу Земської Управи та Луганського Науково-Просвітницького Товариства, на підставі дозволу Коменданта Словоносербського повіту і Німецької комендатури. Територія області на той час входила до складу Української Держави гетьмана Павла Скоропадського. У 1919 р. організує розкопки двох курганів біля

м. Луганська на підставі Дозволу начальника Слов'яносербського повіту, на кошти Науково-Просвітницького товариства, основним завданням якого було вивчення особливостей місцевого краю (товариство ліквідоване у 1919 р.). Тоді території регіону були під владою армії А.І. Денікіна. Для участі в розкопках, через об'яву в місцевій пресі, запрошувались усі бажаючі.

Складна ситуація в країні порушила налагоджені наукові стосунки між дослідниками. С.О. Локтюшев втратив зв'язок з археологами Московського Археологічного Інституту, з Рязанською Архівною комісією, Московським Історичним музеєм, з якими мав тісні науково-ділові стосунки. Дослідник опинився у певному науковому вакуумі. У 1918 р. С.О. Локтюшев звертається до О.І. Яцимирського, ректора Ростовського археологічного інституту, та до ради професорів інституту з пропозицією про співробітництво. Інститут на той час був єдиною науковою установою в галузі археологічних наук на півдні Росії [Ключева, 2009, с. 14]. Колегія Інституту запропонувала Сергієві Олександровичу виконувати обов'язки викладача і продовжити розпочаті археологічні дослідження в околицях м. Луганська.

В січні 1920 р., коли в Донбасі остаточно перемогла Радянська влада, разом з одностудіями С.О. Локтюшев приступає до організації в Луганську Губернського культурного музею. Очолює роботу музейно-екскурсійного сектору Губернського відділу Наркомосвіти, разом з цим продовжує роботу в Ростовському археологічному інституті. Займається археологічними дослідженнями в Середньому Подінні'ї.

Події, що відбувалися у сусільстві, не могли не хвилювати. Сергій Олександрович Локтюшев болісно переживає те, що відбувається навколо нього. В одному з листів до В.О. Городцова він пише: «Давно, очень давно не видел Вас. Помню, последний раз виделся с Вами в 1917-м году летом. С тех пор многое изменилось <...> и теперь не знаю, в Москве ли Вы постоянно, или где в другом университетском городе? Пишу все-таки, надеюсь, что Вы в Москве и в Историческом музее! Как Вы поживаете? Как Ваша научная деятельность? Делали Вы за это время археологические исследования и где? Знаю только, что знаменитое Московск[ое] Археологическое Общество, бывшее русской археологической и исторической наукам весь главн[ый] исчерпывающий материал — закрыто! Чрезвычайно печальное событие! Знаю, что многие музеи раскассированы, а многие разграблены, или построены как-то по-новому? Как Московский Исторический музей, где Вы так много сделали, что с ним? Жив ли он в прежних своих богатствах, или то же кое-что убыло из него?» [ВПД ГІМ. — ф. 431].

У липні 1922 р. був закритий Ростовський археологічний інститут. У 1923 р. С.О. Локтюшева

запросили працювати до Донецького Інституту Народної Освіти (ДІНО) в м. Луганськ, де він викладав природничу географію та краєзнавство.

У 1924 р. С.О. Локтюшев відновив археологічні дослідження на Луганщині. Археологічною секцією науково-краєзнавчого гуртка під його керівництвом, на підставі Відкритого листа, виданого відділом музеїв й охорони пам'яток Наркомпросу СРСР від 19.08.24 року були обстежені пам'ятники пізнього середньовіччя, козацькі городки: «Старий городок» біля смт Станиця-Луганська і в околиці с. Петропавлівки (нині смт Петрівка Станично-Луганського району) — Петропавлівського городища з добре збереженими валами й ровами, розташованого на лівому березі Сіверського Дінця. У сучасній археологічній науці цей пам'ятник відомий як «Теплянський городок» або фортеця-поселення XVII—XVIII ст. біля с. Нижньотепле Луганської області [Ключев, 1994, с. 42—45]. Біля м. Луганська були досліджені невеликі кургани з поодинокими похованнями.

Крім археологічних досліджень, С.О. Локтюшев приділяв достатньо уваги краєзнавчій роботі — з 1925 р. очолював науково-краєзнавчий гурток з вивчення пам'яток старовини в басейні Сіверського Дінця, який знаходився у системі Центрального Бюро Краєзнавства при Всесоюзній Академії наук. Діяльність гуртка, з ініціативи Сергія Олександровича, висвітлювалася в Луганському журналі «Радянська школа» у розділі «Вісті науково-краєзнавчого гуртка», пізніше «Краєзнавча сторінка» [ГАЛО, ф. Р—628, оп. 1, арк. 77].

Значним був внесок С.О. Локтюшева у роботу крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури та природи, у націоналізацію художніх цінностей, предметів старовини, які пізніше надійшли до колекції Луганського краєзнавчого музею. Слід зазначити, що С.О. Локтюшев не обмежувався вивченням пам'яток кам'яної доби, він проводив значну роботу з вивчення курганних старожитностей, поселень доби бронзи. Локтюшев розумів важливість різнобічного, комплексного вивчення археологічних матеріалів, він прагнув залучати до роботи фахівців різних напрямків: геологів, хіміків, біологів, антропологів, етнографів, палеозоологів.

Наприкінці 20-х — на початку 30-х років XX ст. у країні починає спостерігатися підйом у науці. Почали з'являтися нові центральні та периферійні науково-дослідні центри, краєзнавчі музеї, наукові товариства. Саме в цей час виникає необхідність об'єднання наукових сил краю.

При ДІНО в 1926 р. було створено науково-дослідну кафедру з дослідження природи та економіки, історії і побуту Донбасу. Сергій Олександрович, як завжди, у вирі подій — він увійшов до керівного складу щойно організованого Наукового Товариства Донбасу, був членом Ради кафедри, керівником секції «Геологія й

археологія Донбасу». У роботі секції визначені основні напрямки роботи: вивчення, реєстрація та охорона пам'яток археології, складання археологічної карти Донбасу, створення археологічного музею [Бельський, 1928, с. 90—101]. Разом із С.О. Локтюшевим у роботі секції брали участь шкільні вчителі: С.А. Альбрехт, В.М. Гончаров, К.І. Матвеев, А.І. Дядичев, музейні працівники, однодумці, студенти, учасники археологічних експедицій.

У 1927 р. С.О. Локтюшев приймає обов'язки завідувача Луганським Крайовим Соціальним Музеем. З цього року і до кінця життя він працював у музеї на різних посадах: директором, заступником директора, науковим співробітником. З його приходом до музею, крім основних видів музейної діяльності — експозиційної, екскурсійно-пропагандистської, серйозна увага починає приділятися науковій роботі, організації різнопланових наукових експедицій: природознавчих, палеонтологічних, археологічних, підіймаються питання щодо необхідності охорони пам'яток культури і природи. Він був у постійному пошуку нових форм музейної роботи, душею болів за улюблену справу.

Саме з приходом до музею С.О. Локтюшева активізуються археологічні дослідження, які фінансуються державою. Розвідки і розкопки пам'яток археології за течією рік Сіверський Донець, Айдар, Деркул, Євсуг, Лугань, для того часу були значними. Базову тему наукових досліджень С.О. Локтюшев визначив ще будучи слухачем Московського Археологічного Інституту — це первісна археологія. Хоча він дуже часто звертався і до інших розділів науки — великий інтерес мають дослідження поселень доби бронзи, розкопки курганів. Його відкриття в області археології були значними. Вивчення пам'яток кам'яної доби він проводив з урахуванням розробленої В.О. Городцовим класифікації (періодизації) первісної археології, яка дуже зацікавила дослідника. На цей час на території Луганського краю були відомі тільки дві пам'ятки, які відносились до кам'яної доби. Це скарб крем'яних знарядь, знайдений у 1816 р. у Луганську і палеолітичне місцезнаходження біля с. Весела Гора, зафіксоване у 1918 р. й пізніше досліджене С.О. Локтюшевим. Зразки крем'яних знарядь з виявлених під час розвідок пам'яток археології доби каменю він в обов'язковому порядку направляв до Москви — В.О. Городцову. Сьогодні з упевненістю можна сказати, що С.О. Локтюшев поклав початок вивченню пам'яток кам'яної доби, зокрема об'єктів фінального палеоліту на території Південно-Східної України.

Завдяки С.О. Локтюшеву в науковому світі стали відомі унікальні матеріали палеолітичних стоянок біля с. Весела гора (1919 р.) і хутора Роголик — Роголик-Якимівська стоянка (1926 р.). У 1937 р. за дорученням Радянської секції Міжнародної асоціації з вивчення четвертинного

періоду, С.О. Локтюшев проводив археологічні розвідки з виявлення пам'яток зі слідами палеоліту. Ним були відкриті стоянки біля хутора Красний Яр на правому березі р. Сіверський Донець, досліджені поселення доби бронзи — Непринське, Кібікинське, Болотенне. Велику роботу проведено і з вивчення курганів. Особливий інтерес у дослідника викликали поховання катакомбної культури.

Всі археологічні дослідження С.О. Локтюшева у своїй основі, були мотивовані ідеєю охорони пам'яток матеріальної культури та природи, а польові дослідження супроводжувалися пояснювальними лекціями для присутніх, де відмічалось значення пам'яток матеріальної культури взагалі, соціально-наукове значення відкритого. Лекції закінчувалися традиційним закликком оберігати і не руйнувати пам'ятки минулого та природи. Членами його експедицій були: колеги — співробітники ДІНО, шкільні вчителі, однодумці; учні — члени краєзнавчих і археологічних гуртків; студенти вишів.

На долю Сергія Олександровича випало немало випробувань, йому довелося працювати у важкі роки, пережити наслідки громадянської війни: голод і розруху. Відчуті страх репресій, втрату друзів і колег. На професійному рівні теж не все було гладко. У 1935 р. вийшла робота О.П. Круглова і Г.В. Подгаєцького «Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства», у якій методи археологічних досліджень С.О. Локтюшева та інших дослідників «старої археологічної школи» були піддані серйозній критиці [Круглов, Подгаецкий, 1935. с. 7—31]. Критика по відношенню до Сергія Олександровича була достатньо різкою і не завжди слушною. Критичні зауваження базувались тільки на трьох джерелах: звіті про археологічні дослідження у 1926 р. [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 109/35, арк. 1—17], статті «Среднеднецкие курганные погребения бронзовой эпохи с оригинальной бытовой индустрией северо-кавказского и средиземноморского влияний. По данным археологических раскопок на Луганщине в 1919—1927 гг.» та науковій роботі «Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории)» [Локтюшев, 1930]. Використані авторами монографії матеріали не давали повної картини досліджень С.О. Локтюшева. На цей час були й інші публікації, наукові звіти, які передані на збереження до ВУАК м. Київ. Що стосувалося критики по відношенню до складання польової та звітної документації, стратиграфічних спостережень, вона була справедливою, недоліки мали місце. Істотним досягненням С.О. Локтюшева, як відзначає А.Д. Пряхін, була спроба виходячи з аналізу керамічного матеріалу пов'язати отриманні знахідки на поселеннях з типами поховань, які були виділені В.О. Городцовим [Пряхин, 2008, с. 91].

Майже у кожній статті С.О. Локтюшев посилається на роботи В.О. Городцова. Своїми дослідженнями він намагається підтвердити та довести ті чи інші твердження, запропоновані В.О. Городцовим. Скоріш за все, висловлювання вчених нової формації про Локтюшева як «верного и ревностного ученика» [Круглов, Подгаецкий, 1935, с. 13] не випадкове. Зараз це твердження звучить не як критика, а як достойна оцінка загальнолюдських якостей, притаманних Сергію Олександровичу. На початку археологічної кар'єри В.О. Городцов висловив зауваження про те що, дослідник повинен притримуватися тієї чи іншої «известной школы и научных принципов, данных школой» [ВПД ГІМ. — ф. 431]. Цей урок С.О. Локтюшев засвоїв дуже добре, археологічній школі В.О. Городцова він залишився відданим до кінця свого життя.

С.О. Локтюшев листувався з відомими археологами: М.О. Макаренком (Київ), М.І. Веселовським (Ленінград), В. Богачовим (Баку), О.І. Яцимирським (Ростов-на-Дону), А. Тальгреном (Гельсінфорс), Л.А. Абазою (Новочеркаськ).

Багаторічний зв'язок підтримував Сергій Олександрович з Василем Олексійовичем Городцовим. Саме В.О. Городцов був і вчителем, і порадиником, і другом. У важкі для себе часи Локтюшев звертався до Василя Олексійовича за підтримкою, міг поділитися з ним наболілим. З ним він радився при написанні дисертації в студентські роки, повідомляв про свої відкриття і нові знахідки.

Спільні археологічні дослідження він проводив з В.О. Городцовим, М.В. Сибільовим, С.Н. Замятніним, рязанськими археологами М.В. Говоровим, О.О. Мансуровим, на Північному Кавказі працював разом з М.І. Веселовським.

З роками зростав науковий рівень вченого як фахівця високої кваліфікації: Дійсний член Імператорської археологічної комісії, Рязанської Архівної комісії (1915 р.), Московського Товариства з дослідження пам'яток старовини ім. А.І. Успенського при Імператорському Московському Археологічному Інституті, Сибірської Вченої Архівної комісії (1916 р.). З 1919 р. С.О. Локтюшев — голова Луганського Науково-просвітнього товариства, член Харківської крайової комісії з охорони пам'яток матеріальної культури і природи. У 1926 р. він виступив з доповіддю в Institut International D'anthrologie в Парижі.

Будучи на пенсії, Сергій Олександрович продовжував працювати. Від 1938 р. до дня окупації Луганська працював на посаді професора викладачем давньої історії та археології, завідувачем кафедри історії в ДІНО. Одночасно він працював науковим співробітником Ворошиловградського краєзнавчого музею. Війна порушила плани вченого. Головне, що тепер його хвилювало, це питання, як зберегти музейну

колекцію. Він був змушений залишитись із родиною на окупованій території.

20 лютого 1943 р., відразу після звільнення міста, С.О. Локтюшев був заарештований органами НКВС, звинувачений у загибелі музею і зраді Батьківщини. На момент арешту Сергієві Олександровичу було 65 років. Його свідомо зробили винним у тому, що не виїхав до евакуації, у тому, що не кинув напризволяще музейні цінності — результати саме його багаторічної роботи. За матеріалами справи, С.О. Локтюшев помер у Погорелівській в'язниці, а ще зовсім недавно саме в цих місцях досліджував Погорелівську стоянку, займався улюбленою справою. Загинув він від туберкульозу легень, хоча за свідченнями рідних до арешту був цілком здоровий.

В різні роки С.О. Локтюшеву приписувались клейма: «неблагодійний», «людина іншого світогляду», «представник старої школи археології», «пособник окупантам», а він був перш за все, археологом, захопленим своєю справою, науковцем свого часу. Він був першим, хто почав систематичні дослідження пам'яток археології на Луганщині. Зробив вагомий вклад у вивчення археологічних пам'яток Донбасу.

На жаль колекція Луганського краєзнавчого музею, у тому числі і матеріали археологічних досліджень, була втрачена в роки війни. Зник науковий архів С.О. Локтюшева, його листування з відомими вченими. У зв'язку з цим безсумнівний інтерес представляють архівні документи, що зберігаються в різних архівних установах України та Росії. Проїшло багато років, перш ніж ім'я Сергія Олександровича Локтюшева стали згадувати з повагою і подякою за його працю. Локтюшева було реабілітовано 8 лютого 1990 р. Він мав свої таланти і недоліки, для когось був найкращим другом, для інших неблагонадійним, бо його думки не співпадали з ідеологічними уявленнями того часу. Він мав свій особистий світогляд, свій характер. Але беззаперечним і вагомим є його внесок у розвиток археологічної науки, краєзнавства, музейної справи. Залишились результати його досліджень та відкриттів, які актуальні і сьогодні.

Бельський Ф. До питання про організацію Наукового Товариства на Донеччині / Ф. Бельський // Праці наукового товариства на Донеччині в м. Луганському. — 36. №1. — Луганське, 1928. — С. 96—101.

Ключев М. Исследования крепости-поселения XVII—XVIII вв. у с. Нижнетеплое Луганской области / М. Ключев // Дослідження археологічних пам'яток доби українського козацтва. Випуск 3. — Київ, 1994. — С. 42—45.

Ключева І.М. Розвиток краєзнавства на Луганщині в довоєнний період / І.М. Ключева // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 6. — Київ, 1999. — С. 16—21.

Ключева І.М. С.О. Локтюшев (до 60-річчя від дня трагічної загибелі) / І.М. Ключева // Археологія. — 2008. — №1. — С. 93—97.

Ключнева И.Н. Луганский археолог С.А. Локтюшев ученик В.А. Городцова / И.Н. Ключнева // Проблемы изучения и сохранения археологического наследия Центральной России: Матер. Всерос. науч.-практ. конф. — Рязань, 2010. — С. 86—89.

Краєзнавчі записки. Випуск V. Археологічне надбання С.О. Локтюшева / Авт.-упоряд. І.М. Ключнева. — Луганськ, 2009. — 480 с.

Круглов А.П. Родовое общество степей Восточной Европы. Основные формы материального производства / А.П. Круглов, Г.В. Подгаецкий. — М.—Л., 1935. — 176 с.

Локтюшев С.А. Об исследовании кургана — бугра в Касимовском уезде в июле 1912 года / С.А. Локтюшев // Труды Рязанской Ученой Архивной комиссии. — Рязань, 1913. — Т. 26. — Вып. I. — С. 39—40.

Локтюшев С.А. Полевые научно-исследовательские работы Луганського музею / С.А. Локтюшев // Радянська школа. — Луганське, 1928. — № 10. — С. 92.

Локтюшев С.А. Доисторический очерк средней Донеччины (попытка построения краевой доистории) / С.А. Локтюшев. — Луганск — Донбасс, 1930. — 73 с.

Павлова И.Н. (Ключнева И.Н.) Памяти Сергея Александровича Локтюшева / И.Н. Павлова // Древние культуры Подонцовья: Сб. науч. тр. — Вып. 1. — Луганск, 1993. — С. 11—27.

Пряхин А.Д. Доно-донецкая степь-лесостепь в эпоху бронзы. История изучения (вторая половина XIX — начало 90-х гг. XX в.): Кн. 1 / А.Д. Пряхин. — Воронеж, 2008. — 257 с.

И. Н. Ключнева

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА ЛУГАНЩИНЕ 20—30 гг. ХХ в.

Статья посвящена деятельности Луганского археолога, краеведа, педагога, художника С.А. Локтюшева, с именем которого связаны археологи-

ческие исследования на Луганщине. Начало этих работ связано с 1917 г. Кроме археологических исследований, С.А. Локтюшев уделяет много внимания краеведческой, музейной работе, охране памятников материальной культуры и природы. С 1923 г. С.А. Локтюшев ведет преподавательскую деятельность в Донецком институте народного образования, где читает курсы по краеведению, древней истории, археологии, со временем — заведует кафедрой истории. В 1927 г. С.А. Локтюшев становится заведующим Луганским Краевым Социальным музеем. С этого времени и до конца жизни он работал в музее на разных должностях. В 1943 г. исследователь был арестован и умер в заключении. К сожалению, коллекция музея, в том числе и материалы археологических исследований, как и научный архив С.А. Локтюшева были утрачены.

I. Klyuchneva

ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES IN LUGANSK REGION IN 20-30th OF XX c.

The article deals with the activities of Lugansk archaeologist, ethnographer, teacher, artist, S. Loktyushev, whose name is associated with archaeological researches in Luhansk. Loktyushev pays much attention to local history, museum work, protection of material culture sites and nature. In 1923, Loktyushev has been teaching in the Donetsk Institute of Education, where he readed courses on local history, ancient history, archeology. In 1927, Loktyushev became the head of the Social Lugansk museum. From that time until his death he was working at the museum in various positions. In 1943, a researcher was arrested and died in prison. Unfortunately, the museum's collection, including materials of archaeological research, as well as scientific archive of Loktyushev lost.